

جغرافیای شهری چیست ؟

در عصری زندگی می‌کنیم که تحولات شگرفی چهره محیط ما را متاثر می‌سازد و چشم انداز مناظر و پدیده‌های جغرافیائی اطراف ما را تغییر می‌دهد ولی چون ما خود درون محیط هستیم تنوع، چگونگی، تفاوتها و تضادهای آنرا کمتر درک می‌کنیم. اما اگر با دید علمی و بکاربردن روشهای تحقیقی محیط اطراف خود را مورد مطالعه قرار دهیم بجزئیات و دگرگونیها و تحولاتی که در آن رخ می‌دهد آشنا می‌شویم. از این آشنائی بهره فراوانی عاید می‌گردد و تا آنجا که انسان قدرتش حکم میکند میتواند در ساختن و پرداختن محیط خود اقدام ورزد. در بین رشته‌های علمی و تحقیقی، جغرافیای همیشه برای شناسائی و شناساندن محیط پیشقدم بوده است و چون جولانگاه تحقیقات جغرافیائی پهنه وسیع زمین است بناچار جغرافیا بتخصص گروید و در رشته‌های مختلف آن قسمتهای گوناگون محیط مورد بررسی واقع شده است. جغرافیایمانند سایر رشته‌های تحقیقی، پس از توجه ب کلیات بتدریج بجزئیات گرائید و قسمتهای محدودی از سطح زمین را برای مطالعه و بررسی برگزیده است. هر قدر مطالعات علمی جنبه جزئی تری پیدا میکند عمق آن بیشتر می‌گردد و روابط عناصر مورد مطالعه بهتر درک میشود و شناسائی بیشتری حاصل می‌گردد.

یکی از رشته‌های تخصصی جغرافیا که هدفش مطالعه، شناسائی و پی بردن بکیفیت‌ها و چگونگی قسمتهای مختلف شهرها میباشد. جغرافیای شهری Urban Geography نام دارد. شهرهای ایران در ۲۵ سال اخیر از لحاظ تعداد، وسعت، و جمعیت رشد زیادی کرده است و لازم است که در باره «جغرافیای شهری» شهرهای ایران مطالعات دقیقی انجام گیرد تا چهره آنها بیشتر شناخته شود و کم و کیف آنها آنچنانکه هست نمایان گردد. باشد که این گونه مطالعات زمینه‌ئی برای توسعه منطقی آینده شهرهای ما واقع گردد. بدون تردید توجه

بمطالعات شهری و بهره‌گیری صحیح از آنها برای مردمانی که در کانون شهر گرد آمده‌اند و کار و کوشش میکنند سعادت و رفاه بیشتری را تامین مینماید.

چون جغرافیای شهری در میان سایر رشته‌های جغرافیایی رشته جوانی است و در حال تکامل می‌باشد و اطلاعات وافی در این زمینه‌فبارسی نشر نیافته است، کلیاتی در باره سابقه جغرافیای شهری از نظر میگذراند:

بررسی و تغییر وضع شهر، یعنی جغرافیای شهری، محصول فکر جغرافیدانان اروپائی و آمریکائی در آغاز قرن بیستم میلادی میباشد. تجلی واقعی جغرافیای شهری و قبول آن بعنوان یکی از رشته‌های جغرافیائی در آغاز قرن بیستم صورت گرفته است. در سالهای آخر قرن نوزدهم مقالاتی درباره موقع شهرها و پراکندگی ساکنین آنها در آلمان وسیله راتزل Ratzel و ریچتوفن Richthofen و هتتر Hettner و در انگلستان وسیله چی‌سلم Chisolm منتشر شد. نحوه مطالعه طرح و نقشه شهرها و توجه بشهرها بمنزله یک منطقه جغرافیائی در سال ۱۸۸۹ وسیله اشلوتر Schluter پایه ریزی شد. چندسال پس از این تاریخ هتتر Hettner مسئله اهمیت اقتصادی شهرها بخصوص بندر را مورد توجه قرار داد. اولین کتاب جغرافیای شهری وسیله هاسرت Hassert در سال ۱۹۰۷ انتشار یافت و در پی آن مقالاتی نشر شد و دیدگاه او متد تحقیقات جغرافیای شهری را در آلمان روشن ساخت. از آن زمان تاکنون مطالعات زیادی در باره شهرهای اروپائی بعمل آمد که میتوان مقالات و مطالعات استن دوگیر Sten de Geer را در باره شهر استکهم و راتول بلانچارد Raoul Blanchard را در باره شهر Gronoble و هنس بوبک Hans Bobek را در مورد شهر اینسبروک Innsbruck ذکر کرد. از اشخاص قابل ذکر و با اهمیت دیگری که در ساختن و تکوین جغرافیای شهری سهمی موثر دارند پاتریک گدس Patrick Geddes (۱) است زیرا اصول و فرمولهای مطالعاتی وی طرفداران زیادی در انگلستان پیدا کرد و وسیله لوئیس مام فورد (2) Lewis Mumford با آمریکا معرفی شد و مورد استفاده محققین آنجا قرار گرفت.

جغرافیای شهری در آمریکا در اواسط قرن نوزدهم آغاز گردید. در سال ۱۸۵۵

تاپن H. P. Tappen (۳) مقاله یا گزارش مفصلی درباره شهرها نوشت و وسیله انجمن جغرافیایی و آماری آمریکا انتشار یافت ولی در آمریکا هم مانند اروپا مطالعات دامنه دار و جدی درباره جغرافیای شهری بعد از طلوع قرن بیستم دنبال شد. در اغلب تحقیقات ابتدایی جغرافیای شهری در آمریکا، وضع طبیعی و بستی و بلندی شهرها بیشتر مورد توجه بود. فی‌المثل ارتباط بین جنس طبقات زمین شهر و نوع خاک و چگونگی زه‌کشی از طرفی و نوع ساختمانها و تاسیسات زیر زمینی مانند کانالها و قبرستانها از جهت دیگر مورد بررسی قرار میگرفت (۴) ولی بعدها محققین این رشته توجه زیادی بمسائل اجتماعی و انسانی درون بخشهای مختلف شهر نمودند. از پیش‌آهنگان جغرافیای شهری آمریکا که شهرت زیادی در مطالعه شهرهای دنیا کسب کرد و مقالات زیادی تنظیم و نشر نموده است، مارک جفرسن Mark Jefferson را باید نام برد که مطالعات وی توجه سایر محققین جغرافیای شهری را بروابط بین مردم و محیط مسکونیشان برانگیخت.

در سالهای اخیر در باره شهرهای مختلف دنیا با استفاده از اطلاعات آماری که وسیله سازمانهای جمع‌آوری آمار تهیه میشود و آمارهایی که وسیله محققین جغرافیای شهری فراهم آمده و بمدد نقشه‌های دقیقی که قسمتهای مختلف شهر و جنبه‌های گوناگون آنرا می‌نمایند مطالعات وسیع و پی‌گیری انجام شده است. باید توجه داشت که اکثر نقشه‌هایی که جنبه‌های اجتماعی و انسانی شهرها را می‌نمایند وسیله محققین جغرافیای شهری تهیه میگردد. کار اصلی و عمده متخصصین جغرافیای شهری، مشاهده قسمتهای مختلف شهر و مطالعه در باره کمیت و کیفیت‌های گوناگونی که بهر قسمت شکل مشخصی داده اند، جمع‌آوری اطلاعات آماری دقیق و تهیه نقشه درباره فعالیت‌های اقتصادی و خصوصیات اجتماعی شهر و اخذ نتیجه از این مطالعات میباشد. برای نمونه باره‌ئی از مطالعاتیکه وسیله متخصصین جغرافیای شهری بعمل آمده است ذیلا مورد بحث قرار میگیرد:

الف. تعاریف

چون تعریف صحیح و منطقی کانونهای مسکونی برای مطالعه جغرافیای شهرت ضرورت کامل دارد در ضمن مطالعاتیکه برای شناسائی شهرهای دنیا بعمل آورده اند تعاریفی برای

کانونهای مسکونی، ده Village شهرک Hamlet شهرهای کم جمعیت Town شهرهای پر جمعیت City و شهرهای بسیار بزرگ مرکزی Meropolitan نموده اند و تفاوت‌های کلی آنها را باهم از نظر وسعت، طرح، وضع اجتماعی و وضع اقتصادی و نفوذ آنها در مناطق دیگر مورد بحث قرار داده اند.

ب - معایب شهرها از نظر طبیعی

بایات رسیده است که شهر صرف نظر از دارا بودن مزایای اجتماعی از نظر کیفیت آب و هوایی از نواحی مجاور و دهات اطراف خود بدتر است. تجمع انسان در مرکز شهر سبب بدی هوای داخل شهر میگردد. وسائلی مانند حمامها - اتومبیلها و آشپزخانهها و کارخانهها دود فراوانی در فضا پخش میکنند و گنبدی از دود بر روی شهر بوجود میآورند که غالباً از نواحی خارج شهر مشهود است. در نتیجه وجود این «گنبد دود» شهر تاریک تر از نواحی مجاورش میباشد و نور آفتاب بکمال و تمام بآن نمیرسد و شهرنشینان از مزایای نور آفتاب سهمی کمتر دارند. در دهات، گرمائیکه زمین در روز از خورشید اخذ کرده شب هنگام بتدریج از دست میدهد و با از دست رفتن این گرما وضع فشار هوا دگرگون شده و با بادهای محلی که باعث تصفیه هوا می باشد بوزش در می آیند. ولی در شهرها منابع تولیدی گرمای داخلی شهر، مانند کوره های نانوایی، کوره های حمام، موتورهای برق و هزاران وسائل دیگر گرمای شهر را تا حد زیادی حفظ می کند و بخصوص در تابستان وضع ناراحت کننده ای ایجاد مینمایند. با توجه باینکه بایک موتور اتومبیل میتوانیم شش تاده اطاق را گرم نمایم تصور گرمای مصنوعی شهر که در اثر حرکت اتومبیلها حاصل میشود بهتر درک میگردد. هوای غالب شهرهای صنعتی بنحو خفیفی مسموم است زیرا گرد و غبار شهر با دودهائیکه از کارخانه خارج میشود ترکیب خاص شیمیائی Chemical dust بوجود میآورند. بخصوص اگر مسیر بادهای طوری باشد که دودها رباطرف شهر بیاورند صدمه و ناراحتی آن هوا بیشتر خواهد بود. این ناراحتی اخیراً در تهران احساس شده است زیرا شب هنگام بادهائیکه از کرج بطرف تهران میوزد مقداری از دودهای کارخانه های این منطقه صنعتی را

شهر می‌آورد.

آب و هوای نواحی مختلف یک شهر با هم فرق دارد. معمولا مرکز شهر، جاییکه رفت و آمد وسائل نقلیه بیشتر است و تراکم جمعیت زیادتر، دارای هوای گرمتر و کثیف‌تری میباشد. بعکس قسمتهای مرتفع و نواحی کم‌جمعیت یا بخشهای مجاور پارکهای داخلی شهر هوای سالم‌تر و تمیزتری دارند. بهمین مناسبت در غالب شهرهای مدرن دنیا، حتی شهرهاییکه محدودیت و گرانی زمین سبب بوجود آمدن آسمان‌خراشهایی گردیده است، قسمت نسبتاً وسیعی از زمین داخلی شهر را بی‌ارک اختصاص داده اند. بطور مثال، بعد از جنگ بین‌الملل اخیر در شهر برلین غربی وسعتی معادل ۱۹۰۰ هکتار از پارکهای قدیمی را تعمیر و اصلاح نموده و ۷۵۰ هکتار پارک جدید احداث کرده‌اند (۶) و با این ترتیب وسعت پارکهای برلین غربی قدری از تمام مساحت مشهد کمتر است. در بخش مرکزی نیویورک یعنی جزیره‌مانهاتان Manhattan متجاوز از ۲۵ پارک کوچک و بزرگ وجود دارد (۷) که وسعت پارک وسیع مرکزی آن Central park قریب ۴۰۰ هکتار و یکهفتم وسعت شهر مشهد میباشد. (در محاسبه مساحت شهر مشهد فضاهای باز و بدون استفاده داخل شهر بحساب نیامده است). پارکهای شهرهای مدرن دنیا علاوه بر مزایایی که از نظر گردشگاهی برای مردم دارد، بمنزله مرکز تصفیه هوای شهر میباشد. زیرا معمولا هوای روی پارکها سردتر، رقیق‌تر و سالم‌تر از سایر نواحی شهر است و در نتیجه اختلاف فشاری بین هوای روی پارکها و سایر نواحی شهر پدید می‌آید و جریانهایی مختلف هوایی تولید میشود که سبب تلطیف هوای تمام شهر میگردد.

امروز وقتی نقشه توسعه شهرها طرح میگردد با مطالعات دقیق و در نظر گرفتن احتیاجات آینده و وضع طبیعی شهر، امتداد خیابانها محل پارکها و تاسیسات اجتماعی و مراکز صنعتی و بخشهای مسکونی را روی نقشه تعیین میکنند. بدیهی است که این نوع ملاحظات و پیش‌بینی‌ها در حفظ سلامت و بهداشت مردم شهر تاثیر زیادی خواهد داشت.

کیفیت رشد و تکامل شهر

از زمانیکه شهر بمنزله یک واحد جغرافیائی مورد مطالعه قرار گرفته. در باره چگونگی

رشد شهرها مطالعات زیادی انجام شده است. از خلاصه و چکیده نظریات چندتن از محققین آمریکائی از جمله مکزی R. D. Mc Kenzie میتوان استنباط کرد که رشد شهرها با شش کیفیت (تراکم، تمرکز، عدم تراکم، تفلیک نواحی مسکونی و هجوم و توالی) مرتبط است. (۸ و ۹)

۱ - تراکم concentration — تمایل باطنی مردم حکم میکند که دور هم جمع شوند، نزدیک بهم زیست کنند و در مجاورت محل کار خود در محل مناسبی سکونت اختیار نمایند. همین تمایل ذاتی مردم یا گرایش بطرف مرکز، سبب پیدایش مراکز مسکونی و شهرها میگردد. در مرکز غالب شهرهای بزرگ کنونی، اثرات و بقایای شهر قدیمی یا شهر ابتدائی بیک نحوی مشهود است و معمولاً محل این شهر قدیمی بعنوان کانون و هسته اصلی شهر جدید محسوب میشود. بخشهای دیگر شهر در حول و حوش این کانون بصورت دوائر متحدالمرکز یا در امتداد اشعه دایره و یا بصورت مراکز مستقل مجزائی که بعدها بهم پیوسته قرار گرفته اند.

۲ - تمرکز Centralization — که دلالت میکند بر کیفیت توزیع جوامع و تاسیسات در مرکز شهر. بتدریج مناطق مشخصی نظیر ناحیه صنعتی، ناحیه تجارتنی، ناحیه مسکونی در مرکز شهر پدید میآید و هر کدام از این نواحی جای مناسبی را برای خود میگیرند. معمولاً یک بخش داد و ستد مرکزی Central Business District در قلب شهر و یک ناحیه کوچکتر تجارتنی در اطراف آن و یک بخش صنعتی در جای دیگر و بالاخره ناحیه مسکونی بوجود میآید. بخش داد و ستد مرکزی هماهنگ رشد شهر توسعه مییابد. در شهرهای بزرگ در این بخش رستورانها، هتلها، تاسیسات بانکی، مغازهها، و ادارات مختلفی بوجود میآید. چون زمین ارزش فراوانی پیدا میکند ساختمانهای مرتفع چندطبقه در آنجا ظاهر میشود و با این ترتیب این بخش ابتدا در جهت عمودی توسعه مییابد ولی دیری نمیپایید که توسعه افقی بخش نیز احساس میگردد و فعالیتهایی که مایلند بمرکز شهر نزدیکتر باشند نواحی صنعتی، تجارتنی، یا مسکونی اطراف بخش مرکزی را خریداری کرده و بدانجا کوچ می کنند و بهمین نحو بخش مرکزی در دو جهت عمودی و افقی توسعه

پیدا میکند. منازل یا تاسیساتیکه محل‌های خود را در بخش مرکزی شهر از دست داده‌اند در نواحی مناسب دیگری در شهر مقام میگیرند. (در غالب شهرهای بزرگ ایران جابجا شدن ساختمانها، مثلا از بین رفتن منازل مسکونی در مرکز شهر و اختصاص دادن آن بمرکز داد و ستد و تجارت بچشم میخورد همین وضع در زمان حاضر در دو مرکز اصلی شهر مشهد، ارگ و بازار، محسوس است). *

با اینکه مرتبا ساختمانهای مرکزی شهر تجدید میشود و عمارات مرتفع و ساختمانهای عالی جای منازل مسکونی و ساختمانهای قبلی را میگیرند ولی بمناسبت قدمت و گرانی زمین‌های مرکزی شهر، بتدریج در مجاورت ساختمانهای عالی این منطقه بناهایی تیره‌رنگ و بد منظر بچشم میخورد. در شهرهای بزرگ غالبا این بناهای کهنه و نازیبا وسعت زیادی را اشغال می‌کنند و تشکیل منطقه کثیف و پست یا (منطقه خرابه) Slum area را در حاشیه بخش مرکزی داد و ستد شهر میدهند. (محل‌تربها در فاصله بین بازار تهران و میدان سپه یک‌چنین خصوصیتی دارد).

Deconcentration

۳ - عدم تراکم

یکی از کیفیت‌های عمومی شهرهای بزرگ در ۵۰ ساله اخیر بخصوص از زمانیکه وسائل نقلیه مدرن، خیابانهای آسفالت و برق و وسائل ارتباطی جنبه همگانی پیدا کرده عدم تراکم یا انتقال بعضی از تاسیسات و منازل مسکونی بحواشی شهر، جائیکه زمین فراوان و ارزان است، میباشد. عدم تراکم یا گریز از مرکز عکس‌العمل حالت تراکم یا گرایش بطرف مرکز است. (نواحی جدیدالتاسیس حواشی شهر تهران و شهرهای بزرگ ایران مثال خوبی برای نشان دادن کیفیت عدم تراکم میباشد).

Decentralization

۴ - عدم تمرکز

در مراحل رشد پاره‌ئی از شهرها مشاهده شده است که یکی از فعالیت‌های عمومی شهر

* در شهرهای ایران ناحیه بازار جای بخش‌داد و ستد مرکزی را در غالب شهرهای اروپائی اشغال کرده است.

در بعضی از شهرهای ایران از جمله تهران و مشهد يك مرکز داد و ستد عهده دیگری هم میتوان یافت. در تهران لاله زار و استانبول و در مشهد ارگ می‌باشد.

مثل فعالیت صنعتی، تجارتمی یا اداری از شهر حذف شده و در محلی دیگر نزدیک شهر مستقر گردیده است و در نتیجه بخش مستقلی یا شهر کوچکی حول و حوش آن فعالیت بوجود آمده است. چون اصولاً زندگی در شهرهای بزرگ و شلوغ ناراحتی زیادی بیار می‌آورد، پیش‌بینی میشود که در آتیّه برای توسعه شهرها از این رویه تبعیت نمایند. یعنی بجای تراکم تاسیسات و اجتماعات در شهرهای موجود شهرهای کوچکتر با نقشه‌های منطقی و حساب شده در حول و حوش شهرهای بزرگ پدید آورند. این شهرها در حقیقت بمنزله اقماری برای شهرهای بزرگ مرکزی میباشند (پیشنهاد احداث شهر جدیدی در ناحیه البرز و ساختن پالایشگاه نفت در آن شهر مبتنی بر همین اصل است (۱۰)).

Residential segregation

۵ - تفکیک نواحی مسکونی

هر قدر عمر شهرها بیشتر نواحی مسکونی حالت تازه‌تری بخود میگیرد. بخشهای مشخص مسکونی در شهر و بخصوص در کناره‌های آن پدید می‌آید. هر کدام از این بخشها با صفات اقتصادی و اجتماعی مشخصی که دارند، حاکی از سطح فکر، درجه تمدن و میزان درآمد مردم آن بخش می‌باشد. و بدین ترتیب بخشهای مسکونی جدیدی با مشخصات خاص در نواحی شهرهای بزرگ پدیدار میگردد و بخشهای مسکونی جدید تهران مانند تهران پارس، نارمک، تهران نو، شهر آراد... و بخشهای مسکونی مشهد مثل کوی دکترها، احمدآباد، سعدآباد، کوی طلاب و ضد. مثالسی برای نشان دادن کیفیت تفکیک در ایران می‌باشد).

Invasion and saccesion

۶ - هجوم و توالی

کیفیتی است که مهاجرت و جابجا شدن گروههایی از مردم یا ساختمانها را در داخل شهر مشخص میدارد. بتدریج گروههایی از مردم و یا بعضی از تاسیسات داخلی شهر تغییر مکان میدهند. مردمیکه از نظر اجتماعی و اقتصادی پست‌تر از سایرین هستند، پس از تغییر وضعی که برای آنها پیش می‌آید ساکن خود را در شهر عوض میکنند و عده دیگری جای آنها را میگیرند. منازل مسکونی نیز برور از مرکز شهر دور می‌شوند و جای آنها را تاسیسات دیگری اشغال میکند. گاه نیز بعضی از تاسیسات اقتصادی در داخل شهر تغییر مکان میدهد. این جابجا شدن مردم و منازل و تاسیسات داخلی شهر بطور توالی و پی در پی در شهرهای بزرگ

بچشم میخورد. فقط در آن قسمتهایی از شهر که تاسیسات مشخص و باثباتی بوجود آمده است این جابجائی و تغییر مکان برای مدتی متوقف میماند.

د - ترکیب شهر

چون عوامل اصلی بوجود آمدن شهرها و کیفیت رشد و تکامل آنها همانطور که فوفا اشاره رفت در غالب شهرهای دنیا یکسان است، شباهت زیادی در ترکیب و فرم شهرهای بزرگ موجود است. در داخل شهرهای بزرگ نواحی مشخصی بوجود میآید که دارای صفات و اختصاصات مشترکی میباشند. در عین حال تمام نواحی متمایز با هسته مرکزی و اقتصادی شهر، یعنی محلیکه نطفه شهر در آنجا انعقاد یافته و توسعه شهر از آنجا آغاز گشته است، مرتبند، این پیوستگی و ارتباط نواحی داخلی شهر با کانون مرکزی و اقتصادی آن در غالب شهرهای دنیا با استثناء شهرهاییکه عوامل تاریخی بارزی و وضع طبیعی خاصی دارند مشهود است. برای اینکه ترکیب شهرهای بزرگ بهتر شناخته شود خصوصیات هر یک از مناطق داخلی آنها بر طبق مطالعاتیکه در روی شهرهای غربی انجام یافته است مورد بررسی قرار میگیرد.

The Central zone

۱ - منطقه مرکزی

این منطقه در مرکز شهر واقع و بمنزله محور اصلی آن میباشد. مرکز تراکم ساختمانها، ادارات، موسسات، فروشگاههای مهم، هتلها و ایستگاههای بزرگ اتوبوس و راه آهن می باشد. در غالب شهرهای اروپائی و آمریکائی ایستگاههای راه آهن و اتوبوس در مرکز شهر واقع است (در بعضی از شهرها مانند شیکاگو برای اینکه رفت و آمد اتوبوسهای مسافری اشکالی در عبور و مرور ایجاد نکند، ایستگاههای مرکزی وسیله تونل زیر زمینی با خارج شهر مربوطند.) ساختمانهای عالی و چند طبقه و پست و خراب در این منطقه بچشم میخورد. منازل پر قیمت و همچنین مراکز مسکونی پست و خراب در این منطقه بچشم میخورد. بطور خلاصه فعالیت های عمده و اساسی شهر کوشش کرده اند که جائی برای خود در کانون مرکزی شهر باز کنند ولی در عین حال در حواشی همین منطقه پر قیمت مرکزی شهر خانه ها و مراکز مخروبه قدیمی یافت میشود که بنام محله خرابه Slum area موسوم

است و ساکنین آنها در وضع اجتماعی پستی‌سر می‌برند.

The Middle zone

۲ - منطقه میانی

منطقه میانی شهرهای وسیع اروپای غربی در قرن نوزدهم و اوائل قرن بیستم ساخته شده است. از خصوصیات عمومی این منطقه‌خیا‌بانه‌های نسبتاً منظم و عریض را میتوان نام برد. قسمت عمده ساختمانهای این منطقه را منازل مسکونی کوچک تشکیل میدهد. کارخانه‌های کوچک صنعتی که در آغاز دوره تحول صنعتی اروپا شروع بکار کردند، در نواحی مختلف این منطقه دیده میشوند. در غالب شهرهای اروپائی منازل این منطقه دارای حیاط و فضای آزاد نیستند و فضاهای آزاد عمومی نظیر پارک و باغ ملی نیز در این منطقه وجود ندارد. توضیح داده خواهد شد که منطقه میانی در زمان حاضر دوران پستی و تباهی خود را طی میکند.

۳ - منطقه خارجی :

این منطقه در غالب شهرهای بزرگ دنیا در ۴۵ سال اخیر، از سال ۱۹۱۹ میلادی بوجود آمده است. اختراع برق، تراموا، اتومبیل و فراهم آمدن جاده‌های آسفالتی در بوجود آوردن این منطقه خارجی که حد بین نواحی روستائی و شهری میباشد موثر واقع شده است. این منطقه قسمتی از زمینهای روستائی اطراف شهر قدیمی را اشغال کرده و ترکیب جدیدی در شهرها بوجود آورده است. در توسعه و شکل منطقه خارجی عوامل چندی از جمله وضع طبیعی کناره‌های شهر، دسترسی بآب، مراکز اقتصادی و تفریحی، تاسیسات دولتی و دهات اطراف موثر است. گاه در اثر توسعه منطقه خارجی دهات کوچک اطراف داخل شهر قرار گرفته و جزئی از آن میگردد. (منطقه خارجی مشهد که رشد آن از ۲۰ سال پیش بطور وضوح بچشم می‌خورد بیشتر بطرف جنوب و جنوب غربی شهر که دارای زمینهای مرتفع‌تر، هوای بهتر، آب فراوان‌تر میباشد گسترش یافته است. و تعداد ۱۸ ده از دهات کوچک اطراف مشهد در زمان حاضر جزئی از این شهر گردیده است).

مجموع خصوصیات سه منطقه مذکور از نظر نوع ساختمان‌ها، پراکندگی جمعیت

مراکز کار و تفریح و سایر تشکیلات، ترکیب و فرم اصلی شهرها را که در آن یکنوع

وحدت اجتماعی و اقتصادی یافت میشود، پدید می‌آورد. هر یک از این مناطق سه گانه باینکه

ارتباط زیادی باهم دارند دارای خصوصیات متمایزی هستند که ممیز و مشخص آنها ازهم میباشد. مثلا از مطالعه ای که در مورد ۹۶ شهر آمریکائی در سال ۱۹۳۰ بعمل آمده است حقایق بدین شرح روشن میشود: در منطقه مرکزی تعداد مهاجرین و سیاهپوستان پیش از منطقه خارجی است. در تمام شهرها، باستانی چهارشهر، نسبت درصد بچه های بیش از ۱۵ ساله در منطقه خارجی بیش از منطقه داخلی میباشد. غالبا نسبت درصد مردان در منطقه داخلی بیش از منطقه خارجی است. منازل خوب و وسیع و باثبات در منطقه خارجی و منازل کوچک و آپارتمانهای غیر مجهز در منطقه میانی و داخلی واقع است قسمت عمده جنایتها و خلافکاریهای بزرگ در منطقه داخلی بخصوص در مرز بین منطقه داخلی و منطقه میانی صورت میگیرد. غالب مردم فعال و روشنفکر در منطقه خارجی سکونت دارند و بعکس کسانی که سواد کمتری دارند منطقه داخلی و میانی شهر را اشغال کرده اند. بیشتر منازل مسکونی منطقه میانی را گروهی از کارگران کارخانه ها ساکن هستند. از نظر ساختمانی در منطقه میانی و خارجی بناهای عالی و زیبا مرتبا ساخته میشود. در حالیکه از این لحاظ در منطقه داخلی شهر فعالیتی احساس نمیگردد و ساختمانهای آنجا بتدریج کهنه تر و قدیمی تر میگردد.

بدیهی است که نتیجه ای که از مطالعه ۹۶ شهر آمریکائی بعمل آمده است نمیتواند ملاکی برای تمام شهرهای دنیا باشد، ولی مطالعاتی که در مورد شهرهای اروپائی نیز بعمل آمده است، وجود مناطقی را در درون شهرها با مشخصات مشابه شهرهای آمریکائی باثبات رسانده است.

۵ - فرضیه رشد شهر بصورت دوائر متحد المرکز

یکی از علمای اجتماعی آمریکا F. B. Burgess (۱۱) یک طرح فرضی برای رشد شهرها پیشنهاد کرده که مورد قبول عددهائی از محققین و طلاب قرار گرفته است و تعدادی از محققین جغرافیای شهری این طرح را بعنوان پایه و اساس مطالعات خود در باره شهرها قرار داده اند. برگس برای این طرح فرضی شیگاگو را بعنوان مثال و شاهد انتخاب کرده است.

چکیده و خلاصه طرح برگس این است که هر شهری از مرکز تشکیل خود بشکل دوائر

متحدالمركز بطرف خارج توسعه می‌یابد و مناطق متحدالمركز دائره شكلی یکی بعد از دیگری بشرح زیر بوجود می‌آید :

۱ - منطقه داد و ستد مرکزی

۲ - منطقه برزخ میانی یا منطقه پست و عقب افتاده.

۳ - منطقه تمرکز کارخانه‌ها و منازل مسکونی کارگران .

۴ - منطقه مسکونی مردم متمکن

۵ - منطقه خارجی یا منطقه واسطه‌شهر اصلی و شهرهای اقمار و دهات مجاور شهر.

بدیهی است که هسته مرکزی این مناطق در مرکز واقع است و با توسعه شهر مناطق

دیگر یکی بعد از دیگری بوجود می‌آید. این مناطق برای توسعه خود دائما بیکدیگر فشار می‌آورند و بهم تجاوز میکنند. گروههایی از مردم این مناطق طبقه دیگر نیز هجوم می‌آورند و عده ای دیگر جانشین آنها می‌شوند. چون این جایجا شدن مردم بطور دائم در کار است برگس این کیفیت را که برای رشد شهرها امری طبیعی میدانند، توالی نام‌داده است برگس معتقد است که مردمیکه در هر يك از مناطق باكن هستند از نظر فرهنگی و اجتماعی باهم تشابهاتی دارند و حتی بطور دقیق بكمك آمار ثابت کرده است که به نسبتی که از مرکز شهر دور می‌شویم پدیده‌هایی نظیر میزان «بزهکاری، فقر، طلاق، خودکشی، سرقت و...» کمتر میشود. همانطور که ذکر شد برگس برای اثبات نظریات خود شهر شیکاگو را انتخاب نموده و درباره آن بتفصیل بیعت پرداخته و از نقاط زیاده‌ای بین مناطق پنجگانه و سایر کیفیات انسانی یافته است.

فرضیه برگس در مورد رشد شهر گرچه برای مطالعات جغرافیای شهری بعنوان پایه‌ئی محسوب میشود ولی کاملاً با حقیقت تطبیق ندارد، زیرا شهرها نسبت باینکه از نظر پستی و بلندی و موقع جغرافیائی چه وضعی داشته باشند، مقدار رشدشان درجهات مختلف متفاوت است. عده‌ای از محققین از جمله موريس ديوي Maurice R. Davie انتقاداتی اصولی بر فرضیه برگس وارد ساخته اند. ديوي که قریب ۲۰ شهر آمریکا و کانادائی را مطالعه کرده و نقشه‌هایی برای آنها تهیه کرده است، معتقد است که :

۱ - منطقه مرکزی شهر منطقه‌ئی نامنظم است و بیشتر شکل آن بمریع تمایل دارد تا دایره ۲ - مراکز تجارتي در امتداد خیابانهای اصلی شهر و بخصوص بعضی از چهارراهها و مناطق حساس شهر گرد آمده اند ۳ - مراکز صنعتی نزدیک خطوط ارتباطی راه آهن و راههای آبی متمرکز است و هر جا که این وسائل ارتباطی فراهم باشد منطقه صنعتی بهمان طرف گسترش می یابد ۴ - منازل کارگری و ناحیه پست مسکونی نزدیک منطقه صنعتی و مراکز حمل و نقل قرار گرفته است ۵ - مراکز مسکونی متوسط و عالی در سایر نواحی شهر پخش شده است.

با توجه بنام انتقاداتی که بفرضیه برگس بعمل آمده است کلیات فرضیه وی یعنی گسترش شهر در حول هسته مرکزی آن و شباهی که دارند و تفاوتی که از لحاظ انسانی بین مناطق داخلی و خارجی موجود است مورد تأیید سایر محققین میباشد.

آنچه در سطور بالا از نظر گذشت مختصری بود در باب جغرافیای شهری و شمه‌ئی از مطالعاتی که در این رشته بعمل آمده است بطور کلی میتوان چنین نتیجه گرفت که شهر یک واحد جغرافیائی با ارزشی است و نواحی متمایز داخلی آن شایان هر نوع تحقیقی میباشد از کوششهایی که برای شناسائی و پی بردن بکیفیت واقعی هر منطقه درون شهر صرف میشود برای آبادانی و گسترش شهرهای موجود و طرح ریزی شهرهای جدید مدد فراوان میتوان گرفت.

شکی نیست نحوه رشد و گسترش شهرهای ایران و وضع اجتماعی مردم مناطق داخلی شهرهای ایران و اشکالات آنها با شهرهای اروپائی و امریکائی همانند نیست. برای پی بردن باهیمیت حقیقی شهرهای ایران و استفاده هائی که از آن حاصل میگردد باید باروش مخصوص تحقیق جغرافیای شهری با مدد آمار و نقشه مطالعات دقیقی روی شهرهای کشور ما انجام گیرد. تردیدی نیست که ثمرات اینگونه مطالعات بخیر و صلاح شهرها و اجتماعات ما خواهد بود و فوائد بیشماری را دربر خواهد داشت. با توجه بهمین هدف، مطالعاتی درباره شهر مشهد بعمل آمده است که در آینده از نظر میگذرانند.

- 1 — Geddes, P. "*The civic survey of Edinburgh*", Edinburgh, 1911.
Cities in Evolution, London, 1915
  - 2 — Mumford, L. "*The Culture of cities*", New york, 1938.
"*City Developament*", New york(1945.
  - 3 — Tmerson, H. P. "*The Growth of cities*" New york, 1855
  - 4 — Emerson, F. V. "*A Geographic Interpretation of New york city*",
Bulletin of the American Geographical society, No 40 1908
587 - 612 , 726 - 738; No 41(1909) 3 - 20
  - 5 — Jefferson, M. "*The Antropogeogeography of some Great cities*",
Bulletin of the American Geographical society, No 41 (1909):
537 - 566 and "*The Law of the Primate city*"
Geographical Review No 99 (1939) : 226 - 232
  - 6 — Nataniel T. Kenny and volkmar wentzel "*Life in walled*
of west Berlin "*National Geographic Magazine* vol. 120, No. 6
  - 7 — "Hagstrom,s Map of New york" New york.
  - 8 — Dickenson Robert, E, "*City Region And Regionalism, New -*
New york 1947,
  - 9 — R. D. Mc Kenzie, "*The city*", Chicago, 1925
- ۱۰ - طرح بهره‌برداری از منابع از سراج - شماره ۷ و ۸ مجله تحقیقات اقتصادی ص ۶۸ تا ۸۳ و نیز
شماره ۹ و ۱۰ همین مجله ص ۱۱ تا ۴۳ - مهندس سیروس ابراهیمزاده
- 11 — E. W. Burgess "*The Growth of the city*" Chapter two , in the
city by R. D. Mc Kenzie